

Милена М. Пешић¹
Институт за политичке студије
Београд (Србија)

316.77:81'42
316.2 Фуко М.
316.286 Хабермас Ј.
Преједни научни рад
Примљен 16/11/2020
Измењен 29/11/2020
Прихваћен 29/11/2020
doi: [10.5937/socpreg54-29402](https://doi.org/10.5937/socpreg54-29402)

РАЗВОЈ ПОЈМА ДИСКУРСА КАО ИНСТРУМЕНТА КРИТИЧКЕ ДРУШТВЕНЕ АНАЛИЗЕ²

Сажетак: Будући да је концепт дискурса постао готово незаобилазан у савременим проучавањима великог броја друштвених и политичких феномена, те да као такав представља трансдисциплинарни инструмент друштвене анализе и критике, неспорна је важност указивања на то у чему се састоји његова теоријско-методолошка релевантност. С тим циљем у раду је дата генеза овог поливалентног појма, кроз развојни приказ различитих аналитичких нивоа његовог разматрања, а у контексту општих оквира научних увида релевантних за његову теоријску операционализацију. Посебну аналитичку пажњу добиле су концепције Мишела Фукоа и Јиргена Хабермаса, не само зато што је реч о два најутицајнијим теоријама дискурса у двадесетом веку, већ и стога што разлике између њихових схватања пружају целовити увид у важност овог појма.

Кључне речи: критичка анализа, дискурс, језик, текст, моћ

Дискурс: уводна одређења

На почетку бављења поливалентним и мултидимензионалним појмом „дискурс” потребно је вратити се његовим основним значењима, како би постале јасније и све потоње значењске димензије којима је током вишедеценијске академске употребе продубљиван његов смисао.

Термин „дискурс” (лат. *discursus*, фр. *discours* – разговор, излагање, рашчлањавање) као изворно лингвистички термин означава језичку/смисаоно-значењску и комуникациону целину већу од реченице, унутар које постоје односи међусобне

¹ milena.pesic@gmail.com

² Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије (пројекат број 179009), коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

зависности, а којима се остварује „јединственост комуникацијског акта” (Škiljan, 1980, стр. 146), односно „организација која обезбеђује јединственост, целовитост и повезаност” (Bugarski, 1989, стр. 151). Сходно томе, дискурс се одређује и као поступак „којим се поједини делови (сегменти) осмишљено повезују у кохерентан текст” (Simić & Jovanović, 2009, стр.7). Лингвистички аспект одређења појма „дискурс” захвата, међутим, само део онога што он означава, свдећи истраживање на његову формалну димензију (Pešić, 2016, стр. 13).

За полазно одређење дискурса у овом раду, поред целовитости језичке структуре, реализоване било у писаном или усменом облику, битан је акценат на употреби језика (а не на његовом системском аспект). Комуникативни акт, при томе, подразумева како одређену намеру, тако и одређени контекст у којем се врши, ужи – ситуациони (комуникативна ситуација) и шири – социокултурни контекст. Три кључна дистинктивна момента дискурса су, дакле: целовита структура, комуникативна намера/функција и контекст.

Промене које су у проучавању језика и његовог односа са друштвом отпочеле у другој половини двадесетог века гравитирале су око проблема чија су истраживања посредно или непосредно утицала на развој појма дискурса. Једну од најважнијих – померање научног интереса са формалне, структуралне дескрипције језика, односно његове граматичности, на његову друштвену употребу везујемо за системско-функционални приступ језику Мајкла Халидеја (Michael Halliday).

Полазећи од функције као иманентне језику, овај приступ повезује друштвене функције језика са његовом формом. По Халидеју, језик је такав какав јесте управо због његове функције у друштвеној структури, а организација бихевиоралних значења пружа увиде у његове друштвене темеље (Halliday, 1973). Сходно томе, језичка анализа усмерава се на „утврђивање везе између граматичких избора аутора у тексту и њихових ефеката”. (Živković, 2014, стр. 89) Језик се у новој оптици посматра као „мрежа система или међусобно повезаних скупова опција за стварање значења” (Halliday, 1994,15), а граматика као систем који омогућава њихову производњу, као и описивање граматичких категорија са становишта тих значења.

Од посебног значаја за анализу дискурса су три основне метафункције језика које је Халидеј установио проучавајући његове значењске могућности, а то су: идеациона, интерперсонална и текстуална.³ (Halliday, 2003) Идеациона метафункција језика односи се на садржај и обухвата изражавање искуства – репрезентовање и идентификовање људи, предмета и догађаја; може бити искуствена (конструисање и структурирање искуства) и логичка (успостављање логичких и семантичких односа између клауза). Интерперсонална метафункција односи се на међуљудску интеракцију и успостављање друштвених односа, укључује значења која су лична (изражавање емоционалних утисака, оцена, ставова) (Nikolić, 2013, стр. 72). Текстуална метафункција језика односи се на конструкцију текста, његову кохезију и континуитет, који се остварују организовањем клауза у поруке. Текстуална кохеренција,

³ Системска функционална лингвистика створила је теоријске претпоставке за настанак критичке лингвистике седамдесетих година двадесетог века, из које ће се потом развити критичка анализа дискурса. Полазећи од овог Халидејевог теоријског оквира, Норман Ферклаф, један од утемељивача критичке анализе дискурса, развио је свој теоријско-методолошки модел.

како на његовом унутрашњем нивоу тако и у контексту ситуације, омогућава идеационој и интерперсоналној метафункцији стварање значења.

Будући да системско-функционални приступ повезује језик и друштвени контекст, реализације наведених Халидејевих функција језика посматрају се у различитим контекстима. Халидеј је издвојио три основна аспекта контекста: област дискурса, улоге учесника и медиј дискурса (Halliday, 1985). Први аспект односи се на оно о чему се говори, на врсту активности и њен садржај или идеје; други обухвата улоге/статус учесника одређеног дискурса, као и везу између њих, док медиј подразумева, између осталог, врсту комуникације, односно указује на то да ли се говори о писаном или говорном дискурсу (Živković, 2014, str. 90).

Померање тежишта истраживања језика на његове функције и специфичне праксе везане за одређене контексте његове употребе водило је разматрању смисла говорне делатности; она је схватана као извођење „говорних чинова” у складу са правилима и у одређеном комуникацијском контексту, односно са комуникационим намерама да се делује на саговорника и средину (Searle, 1991). С друге стране, у проучавањима социјалне семиотике фокус истраживања премешта се са језика „на све врсте репрезентација којима се реализује одређени текст, било у говорном, било у писаном језику (Kress, Leite-Garcia & van Leeuwen, 1997). Пажња се посвећује испитивању семиотичких средстава која се користе како би се пренеле одређене идеје у контексту одређених социјалних ситуација” (Živković, 2014, str. 92).

Након Сосировог разграничавања *lingue – parole*, *скуиа језичких могућности и конкретнејшине говорног чина*, продубљен је научни интерес за разумевање „језика и употребе” (прагматички синоним појма „дискурса”), а то је отворило могућности за развој концепта дискурса. Постструктуралистичка и постмодернистичка интелектуална струјања не само да су тај развој убрзала, већ су овај појам поставила у средиште бројних аналитичких контекста.

Дискурс моћи и моћ дискурса

Постструктуралистичка преиспитивања и деконструкције модернистичког погледа на свет, отпочете с краја шездесетих година прошлог века, имале су своја важна исходишта у лингвистици; одакле се, са десосировским „арбитарним означитељем”⁴, откриће о несталности (језичких средстава) ширило и у друге сфере сазнања. Оно је, уз пораст отклона према структури као базичном моделу поимања света и друштва, као и према целокупном модернистичком наслеђу западног знања заснованог на Декартовој филозофији јединственог и сувереног субјекта, водило преиспитивању епистемолошких проблема.

Традиционално епистемолошко уверење да у процесу сазнавања света непосредно откривамо објективна својства појава, која су израз њихове и непромењиве природе, заменио је антиесенцијалистички став о људском сазнању као производњи значења. Језик као „систем диференцијалних знакова генерише значење у самом процесу означавања, што оповргава структуралистичку претпоставку да они поседују

⁴ Де Сосирова теза о арбитарном карактеру везе између означитеља и означеног, успостављене у језичком знаку, отворила је могућност увида у то „да су значења која преноси језик увек променљива, дискутабилна и увек привремена” (Ber, 2001, str. 73).

трансценденталну нужност” (Đorđević, 2008, стр. 24). Конструктивна снага језика у друштвеној интеракцији обезбеђује појавама фрагментаран, привремен и променљив идентитет, а како деридијанска деконструкција открива, и трагове њихове неисказане супротности.

Постструктурализам је идентификовао језик како поприште борбе, сукоба и потенцијалних социјалних промена (Ver, 2001, стр. 79). „Језички заокрет” је тако означио прелаз са филозофије свести на филозофију језика, јер „у одсуству средишта (...) све постаје дискурс, проширује до унедоглед поље и игру означавања” (Derrida, 1990, стр. 134).

Приступ истраживању дискурса Мишела Фукоа (Michel Foucault) конвергирао је са општим постмодернистичким одбацавањем „великих синтеза”, континуитета, тоталитета знања и центрираности на субјект. Уместо тога, Фуко се усмерава на откривање дисконтинуитета, померања и трансформација. Будући да знање није дато у форми тоталитета, нема ни „тоталитета дискурса”, па Фуко избегава да дискурс анализира из једне упоришне тачке (Pešić, 2011, стр. 321), већ умножава његове смислове: „час је то опште подручје свих исказа, час група исказа која се може индивидуализовати, час правилима уређена делатност која се односи на изванредан број исказа” (Foucault 1998, стр. 88), при чему се исказ схвата као елементарна јединица дискурса.

Једна од константи у Фукоовој анализи дискурса јесте дистанцирање од конкретних лингвистичких анализа.⁵ „Када језик постаје део архива, ‘археолошког слоја,’ или бива специјализован захваљујући друштвеним праксама, тада он прелази у дискурс. А дискурс као специјализовани археолошки слој седиментираниог језика образује знање” (Ristić, 2015, стр. 216). Друга константа Фукоовог приступа дискурсу јесте његово повезивање/изједначавање са дискурзивним праксама. „Дискурси се више не разматрају као скупови знакова (означитељских елемената који упућују на садржаје и представе), већ као праксе које систематски обликују објекте о којима говоре” (Foucault, 1998, стр. 54). Дискурзивне праксе представљају „скуп анонимних, историјских, у времену и простору увек одређених правила која дефинишу за одређено раздобље и за неку дату друштвену, економску, географску област услове вршења исказне функције” (Foucault, 1998, стр.127). Као такве, оне су променљиве и зависне од друштвених поља које регулишу, у тесном односу међусобног условљавања са другим друштвеним праксама.

Фукоова метода „археологије знања” анализира појаву исказа, њихове односе, правила јединства, њихове промене, настајања и нестајања. За објашњење тога зашто су се у једном тренутку, од свих могућих, појавили баш одређени искази и каквом су режиму појављивања, спајања, низања и прекида били подређени (Pavlović et al, 2006) било му је потребно теоријско апстраховање појма „дискурзивни догађај”, као инстанце постављене у односу према језику и мисли, с циљем захватања облика правилности и других односа између исказа и установљених група исказа (Pešić, 2016, стр. 18–19)⁶.

⁵ Предмет Фукоове анализе није био језик „већ само архив, то јест нагомилани дискурс” (Foucault, 2010, стр. 21).

⁶ За Фукоа исказ је увек догађај који ни језик ни писмо не могу потпуно исцрпети; везан је за ситуације које га изазивају, али и за исказе који му претходе и следе. „Истражити дискурзивни догађај значи ослободити могућност да се у њему и изван њега опише игра односа исказа и група исказа према догађајима друге врсте: техничким, економским, друштвеним и политичким” (Foucault, 1998, стр. 33–34).

Анализа исказа, што је посебно важно, „не поставља питање онога ко говори, она се у ствари смешта на ниво онога ‘каже се’, скуп речених ствари, односа, правилности и преображаја” (Foucault, 1998, str. 133), у чему се очитује Фукоова десубјективација дискурса. Системи регулативних правила исказивања који се манифестују у говору не усмеравају анализу дискурса ка творцима исказа, већ ка могућим исказним позицијама које обезбеђују статус субјекта исказивања (Foucault, 2007).

Фуко идентификује дискурс као „скуп исказа унутар истог система формулације, односно исте дискурзивне творевине” (Foucault, 1998, str. 126), а дискурзивну творевину⁷ одређује посредством правила њеног формирања: правила образовања и прегруписавања објекта; правила обликовања исказних модалитета (режима исказивања); правила организације појмова у системе (концепте); правила везана за теоријске/тематске изборе и правила укључивања дискурзивних субјеката (Foucault, 1998, str. 81).

Вредност исказа за Фукоа представља нешто што „карактерише њихово место, њихову способност оптицаја и размене, њихову могућност преображаја не само у економији дискурса већ уопште у располагању ретким изворима”. Тако схваћен, дискурс се јавља „као једно добро (коначно, ограничено, пожељно, корисно) које има своја правила појављивања, али и своје услове присвајања и примене, добро које самим својим постојањем (...) поставља питање моћи, које је по самој својој природи предмет борбе, и то политичке борбе” (Foucault, 1998, str. 130–131).

Објекат дискурса постоји „под позитивним условима једног сложеног сплета односа”, утврђених између „установа, економских и друштвених процеса, облика понашања, система норми, техника, типова класификације, начина карактеризације”. Они нису присутни у објекту и не одређују његово унутрашње устројство, већ оно што му допушта да се појави међу другим објектима. Разматрајући формирање објеката дискурса, Фуко је описао три нивоа односа: „примарне” односе, независне од дискурса, између институција, техника, друштвених форми; секундарне односе – рефлексивне односе формулисани у самом дискурсу, и дискурзивне односе који омогућавају настајање и одржавање објеката дискурса (Pešić, 2016, str. 20).

У контексту разматрања тематских/теоријских избора, Фуко дискурс одређује као нешто што омогућава извесну организацију појмова, прегруписавање објеката, типова исказивања, који различитим ступњевима кохеренције, строгости и стабилности, према специфичним правилима „поставља једно начело детерминације које унутар датог исказа допушта или искључује одређени број исказа” (Foucault, 1998, str. 73).

Избор тога шта ће бити искључено или не везан је за функцију коју посматрани дискурс треба да изврши у пољу недискурзивних пракси, као и за режиме и процесе присвајања дискурса које она садржи. „Својина дискурса” схваћена је истовремено као право да се говори, способност разумевања и дозвољен приступ корпусу већ формулисаних исказа, а „способност да се тај дискурс инвестира у одлуке, установе

⁷ Када се унутар одређене групе исказа „може описати један такав систем расипања”/распореда, унутар којег се „међу објектима, типовима исказивања, појмовима, тематским изборима може одредити нека правилност” (поредак; корелације; положај, односно „позиције у заједничком простору”; функције, односно „реципрочно функционисање и повезани преображаји”), можемо рећи да се ту ради о некој дискурзивној творевини. Основу њеног јединства чини „систематска дисперзија” горенаведених елемената (Foucault, 1998, str. 42).

или праксе – заправо је резервисана (понекад чак и путем уредби) за одређену групу индивидуа” (Foucault, 1998, 74). Управо то присвајање дискурса једно је од важних облика моћи, било да је реч о „диспозитивима” као материјалним и политичким силама које „истовремено обликују знање али су и седиментирани у његовим структурама” (Ristić, 2015, str. 259) или је реч о искључењима.

Дискурс барата спољашњим и унутрашњим механизмима искључивања. Спољни системи искључивања су: „забрана или табу” (не можемо говорити о било чему у било којим околностима, нити било ко има право да говори о свему); „искључивање” (разликовање нормалног и ненормалног) и „воља за истином” (разликовање истине и неистине). Интерним поступцима искључивања дискурси врше властиту контролу – а то су „коментар”, „аутор” „дисциплина”, који функционишу као принципи класификације, уређивања и расподеле, што води овладавању димензијом „догађаја и случајности” дискурса. Поступци ограничавања дискурса, одређивања услова примене, односно наметање правила и ограничавање приступа воде „проуређивању” говорних субјеката, обезбеђују њихову расподелу у различитим типовима дискурса и омогућују присвајања дискурса од стране извесних категорија субјеката (Foucault, 2007; види и Pešić, 2016, str. 22).

За одређивање доминантног облика моћи који открива његова генеалогичка, Фуко је користио појмовни пар „знање/моћ”, уверен да их је немогуће адекватно разумети раздвојене. Моћ за њега упућује на „многострукост односа снага који су иманентни подручју на којем делују и који организују” (Ristić, 2015, str. 182).

Да би уопште могао претендовати на истинитост, исказ мора бити „мапиран” у мрежи исказа који чине одређени дискурс. Дискурси се као „мапе исказа” конституишу на темељу „дубинског знања”⁸. „Сам појам истине треба, према Фукоу, разумети као систем поступака за производњу, регулацију, дистрибуцију и деловање исказа, а овај систем, тј. истина повезана је с кружним односом моћи који је ствара и одржава” (Ivković, 2006, str. 63). Епистема на основу „дубинског знања” поставља границе спознаје, одређивањем услова под којима се може доћи до новог знања у различитим областима.

Моћ је за Фукоа дискурзивна категорија јер, како истиче: „дискурс није просто оно што борбе или систем доминације преводи у језик, него је оно за шта се и чиме бори” (Foucault, 2007, str. 9). Дискурзивне формације, као системи репрезентације који се манифестују кроз одређене институционализоване праксе у друштвеном животу и који се састоје од низова правила везаних за различите области људског живота, управљају људима у мери у којој успостављају границе искључивања преко којих говор и размишљање нису могући (Holscheiter, 2014).

Теоријски оквир дискурса у којем је Јирген Хабермас тематизовао концепт моћи разликује се у релевантном смислу од Фукоовог, и као такав је значајан за овај рад, јер би без увида у њега слика развоја појма дискурса била непотпуна. Супротност

⁸ У тексту „Фукоова археологија” Јан Хекинг указује на двоструко значење појма знања у оквиру теорије моћи. *Connaisance* је термин који означава знање у конвенционалном смислу, које се односи на „површинске предмете”, док *savoir* означава „оквир унутар ког свака површинска хипотеза добија свој смисао”. *Savoir* је, дакле, „дубинско знање” у виду скупа правила која одређују која врста исказа ће важити као истинита или лажна у неком подручју (Ivković, 2006, str. 63).

њихових базичних позиција осветљава једну од суштинских тензија модерности, тензију између нормативног и реалистичног. Док је Фуко инклинирао стварној историји у појмовима сукоба и моћи, а саму рационалност сагледавао кроз системе маргинализовања и потчињавања другог и другачијег, Хабермас је везан за концепт моралности и историјског прогреса утемељеног у разуму, и то пропитивањем могућности остваривања рационалног консензуса покушава да сачува.

Руковођен тим циљем, Хабермас је развио концепцију комуникативног делања и етику дискурса као посебну врсту теорије дискурса, уводећи у истраживање сасвим нову категорију делатности – комуникативно делање, различито од етичког и естетичког, а супротно инструменталном, у којем се језик користи као медијум споразумевања и остваривања комуникативне рационалности. Њено остваривање, сматра Хабермас, отвара перспективе критичкој и реконструктивној друштвеној науци оријентисаној на друштвене процесе рационализације.

Хабермас полази од идеје да споразумевање између учесника у дискурсу може бити постигнуто уколико су испуњени одређени услови исказивања који чине етику дискурса. Реч је о посебној форми комуникације – аргументативном разговору као медијуму конкретног утемељења норми. Овај дискурс је специфични, рефлексивни и непринудни облик комуникације, у коме је говор растерећен односа моћи и принуда деловања и опскрбљен рационалном структуром, садржаном у дубинској структури језичких аката.

За теоријску елаборацију овог апстрактног процедуралног модела дискурзивне рационалности, Хабермас је постулирао универзалну прагматику, за коју је модификовао „прагматичко ситуирање и разумевање језичких израза”, које су развили Остин, Стравсон и Сеарл (Pavićević, 1995, str. 129). Реч је о дискурсима који су својеврсне „припреме у којима ми образлажемо когнитивне исказе” (Habermas, 1980, str. 24). Будући да представљају ниво комуникације који је апстрахован од контекста свакодневног живота, они се разликују од делања у свакодневним контекстима друштвене интеракције у којем се информације примају и шаљу обичним језиком (Ristić, 2015, str. 198). Реч је о облику комуникације у којој се не размењују информације и не врше делатности, нити добијају или преносе искуства, већ се траже аргументи и дају образложења изнесених захтева валидности. Успостављањем ове дистинкције, и дискурса „као неке врсте метакомуникације, Хабермас држи да је могуће научно и објективно истраживање дискурса – као рационално утемељеног облика знања” (Ristić, 2015, str. 200).

Нормативну основу структуре аргументације чине, по Хабермасу, четири поопштиве претензије за важење: захтеви за истинитошћу, за исправношћу и за искреношћу. „Они нису поопштиви на претпоставкама субјект-центрираног ума, већ на претпоставкама у језику интерсубјективно подељеног комуникативног ума” (Pavićević, 1995, str. 132). Зато је ту још четврти захтев за важење, који је општи и важи за све три врсте дискурса – захтев за разумљивошћу. Сваки од ових захтева за важење одговара једној класи говорних аката као његова универзално-прагматичка претпоставка.⁹

⁹ „Постоји онолико претензија на важење колико има класа говорних аката. Прва класа се односи на успостављање саме језичке комуникације. Отуда се у односу на класу „комуникативних” аката поставља разумљивост као претензија за важење. Друга класа се односи на

Појам комуникативни ум развија се током анализе претензија на важење и из анализе услова њиховог дискурзивног испуњења, аргументационо-теоријским средствима. То даље укључује и анализу општих претпоставки аргументације: логичко-семантичких правила произвођења, дијалектичких правила процедура и реторичких правила процеса.

Принцип универзализације важи као аргументационо правило и припада логици практичног дискурса. Он треба да омогући консензус о максимама које се могу поопштити. Принцип универзализације се експлицира кроз услов „идеалне говорне ситуације”. Овај комплексан систем правила аргументације треба да сузи расправу до те мере да прихватање правила поопштавања („У”) учини неизбежним. Принцип „Д” (дискурсни принцип) који исказује основни став неке моралне теорије, али не припада логици аргументације, гласи да важење смеју захтевати само оне норме које наилазе (или могу наићи) на пристанак свих као учесника једног практичног дискурса (Pavićević, 1995, str. 136).

Принципи „У” и „Д” конституишу тако једну „универзалну противчињенички антиципирану процедуру” (Pavićević, 1995, str. 136) која обезбеђује услове за непристрасно просуђивање претензија на важење моралних судова. Непристрасност просуђивања постиже се процедуралном интерпретацијом когнитивног садржаја моралног суда, односно његове генезе, која се онда интерпретира као његова интринсична рационалност. Рационалност процедуре обезбеђује независност просуђивања претензија норми на важење и штити га од утицаја партикуларних интереса.

Хабермасов модел комуникативног делања израз је његовог трагања за легитимизацијом коју би било могуће успоставити захваљујући дискурсу, дискусији и консензусу и као такав осмишљен да отвори питање могућности успостављања људских односа вођених праведношћу. Реч је о „утопији комуникативне рационалности” која је наишла на жестоке и бројне критике. Дебата између Хабермаса и Фукоа покренула је жестоке академске спорове. (Kelly, 1994)

Хабермас се усредсређује на могућности остваривања позитивне моћи која се јавља из „заједничког деловања” комуникативне интеракције, као супротности негативној, репресивној моћи. Негативни или репресивни аспекти су лоцирани негде другде и идентификовани са силом, насиљем и хијерархијом (Villa, 1992). Фуко, напротив, инсистира на прожетости комуникације структурама моћи, те је претпоставка о комуникативној акцији изван односа неприхватљива (Pešić, 2011, str. 325).

„Посматрана кроз оптику моћи, комуникација може бити окарактерисана само у категоријама ‘не-рационалне реторике’, доминације и интереса, а хабермасовска валидност као потиснута елоквенцијом, скривеном контролом и харизмом. У том смислу Хабермасова претпоставка показује се као априористичка и нетачна” (Flyvbjerg, 1998, str. 218).

Чак Хабермасови најватренији следбеници оштро су критиковали његов формализам, идеализам и неосетљивост за контекст.

објективни свет. Зато је овде реч о истини као претензији на важење. Трећа класа се односи на субјективни свет. Стога је овде реч о искрености као претензији на важење. Четврта класа се односи на социјални свет, па је овде реч о исправности као претензији на важење” (Pavićević, 1995, str. 132).

Закључак

Иако су концептуализације дискурса Хабермаса и Фукоа непомирљиве, могуће је ипак изнаћи понеки њихов заједнички именитељ. Темељне увиде у то да су моћ и дискурс нераздвојни и међусобно конститутивни дугујемо пре свега концептима ових аутора. Они су „интегрисали премисе ‘језичког заокрета’ са критичким програмом који је језик сматрао централним параметром у односима моћи, и дискурс као једну од основних димензија друштва” (Holscheiter, 2014, str. 149). Стога је код обојице аутора дискурс истраживан као превасходно социолошки концепт, чији је циљ био разумевање одређене димензије моћи у друштвеном животу.

Сваки од двојице аутора формулисао је једну од неколико најутицајнијих теорија дискурса двадесетог века. Обе теорије имале су огроман генеративни значај за потоња истраживања овог појма у бројним дисциплинарним областима анализе дискурса. Критичка анализа дискурса у већини њених верзија социјалну теорију своје анализе заснива, између осталог, и на кључним Фукоовим тезама. Готово је незамисливо бавити се било каквим критичким подухватом, а заобићи његово опсервирање моћи. Неки од савремених приступа критичке анализе дискурса усвајају Хабермасове поставке као део програма истраживања, пре свега као нормативно полазиште, идеалан тип за процену девијација реалних, стварних дискурса.

Milena M. Pešić¹
Institute for Political Studies
Belgrade (Serbia)

DEVELOPMENT OF DISCOURSE AS AN INSTRUMENT OF CRITICAL SOCIAL ANALYSIS²

(Translation In Extenso)

Abstract: Since the concept of discourse has become almost indispensable in the contemporary research of a large number of social and political phenomena, and as such represents a transdisciplinary instrument of social analysis and critique, it is of indisputable importance to indicate what its theoretical-methodological relevance consists of. For that purpose, the genesis of this polyvalent concept is given in this paper through the developmental presentation of various analytical levels of its consideration within the context of general frameworks of scientific insights relevant for its theoretical operationalization. Particular analytical attention was given to the concepts of Michel Foucault and Jürgen Habermas, not only because those are two of the most influential discourse theories in the twentieth century, but also because the differences between them offer a more comprehensive insight into the importance of this concept.

Keywords: critical analysis, discourse, language, text, power

Discourse: introductory definitions

At the outset of dealing with the polyvalent and multidimensional concept of “discourse”, it is necessary to return to its basic meanings in order to clarify all subsequent dimensions of the meaning as well, thanks to which its meaning has been deepened in the course of many decades of its academic use.

The term “discourse” (Lat. *discursus*, Fr. *discours* – conversation, presentation, dissertation) as an originally linguistic term denotes a language/meaning-semantic and communication whole larger than a sentence, within which there are relations of interdependence with the aid of which “the uniqueness of the communicative act” is achieved (Škiljan, 1980, p. 146), i.e. “the organization ensuring uniqueness, wholeness and connection” (Bugarski, 1989, p. 151). Accordingly, discourse is also defined as a procedure

¹ milena.pesic@gmail.com

² This paper was written within the scientific-research activity of the Institute for Political Studies (Project No. 179009), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

“by which certain parts (segments) are designed to be connected into a coherent text” (Simić & Jovanović, 2009, p. 7). The linguistic aspect of determining the concept of “discourse”, however, represents only part of what it denotes, reducing the research to its formal dimension (Pešić, 2016, p. 13).

For the initial definition of discourse in this paper, apart from the wholeness of the language structure, realized either in writing or speaking, the accent on the use of language is important (and not on its systemic aspect). Moreover, a communicative act implies both a certain intention and a certain context within which it is performed – the narrower, or situational context (a communication situation), and the broader, or socio-cultural context. Therefore, three key distinctive moments of discourse are: comprehensive structure, communicative intention/function and context.

The changes in the studying of language and its relations with the society that began in the second half of the twentieth century gravitated around the problems the research of which directly or indirectly affected the development of the concept of discourse. One of the most important – shifting the scientific interest from the formal, structural description of language, i.e. its grammaticality, to its social use – is associated with Michael Halliday’s systemic-functional approach to language.

Starting from the function being immanent in language, this approach connects social functions of language with its form. According to Halliday, language is such due to its very function in the social structure, while the organization of behavioural meanings provides insights into its social foundations (Halliday, 1973). Accordingly, language analysis is oriented towards “establishing the connection between the author’s grammatical choices in the text and their effects” (Živković, 2014, p. 89). In the new optics, language is seen as “a network of systems, or interrelated sets of options for making meaning” (Halliday, 1994:15), while grammar is seen as a system enabling their production, as well as describing grammatical categories from the perspective of those meanings.

There are three basic metafunctions of language that are of particular relevance to analysis of discourse, established by Halliday while studying its semantic possibilities. Those are: ideational, interpersonal and textual metafunctions³ (Halliday, 2003). The ideational metafunction of language refers to the content and includes the expression of experience – representation and identification of people, objects and events; it can be experiential (constructing and structuring of experience) and logical (establishment of logical and semantic relations between clauses). The interpersonal metafunction refers to the interaction among people and establishment of social relations, and includes the meanings that are personal (expressing emotional impressions, assessments and attitudes) (Nikolić, 2013, p. 72). The textual metafunction of language refers to the construction of the text, its cohesion and continuity, which are realized by organizing clauses into messages. The textual coherence, both at its internal level and in the context of situation, enables the ideational and interpersonal metafunctions to create the meaning.

³ Systemic-functional linguistics created theoretical presuppositions for the emergence of critical linguistics in the 1970s, from which critical analysis of discourse was to develop subsequently. Starting from this Halliday’s theoretical framework, Norman Fairclough, one of the founders of critical analysis of discourse, developed his theoretical-methodological model.

Since the systemic-functional approach connects language and the social context, the realizations of above-mentioned Halliday's functions are observed in different contexts. Halliday distinguished three basic aspects of the context: the area of discourse, the roles of the participants and the medium of discourse (Halliday, 1985). The first aspect refers to what is spoken about, the type of activity and its content or ideas; the second aspect covers the roles/status of the participants in a certain discourse, as well as the relationship between them, while the medium involves, *inter alia*, the type of communication, i.e. indicates whether it is a written or spoken discourse (Živković, 2014, p. 90).

Shifting the focus in the research of language to its functions and specific practices related to certain contexts of its use led to the consideration of the meaning of spoken activity; it was understood as performing "verbal acts" in line with the rules and within a specific communication context, or with communication intentions of acting upon the interlocutor and the environment (Searle, 1991). On the other hand, the research focus in the studying of social semiotics is shifted from language "to all sorts of representations in which a certain text is realized, either in verbal or written language" (Kress, Leite-Garcia & van Leeuwen, 1997). The attention is given to the research of semiotic means used in order to convey certain ideas within the context of specific social situations" (Živković, 2014, p. 92).

After Saussure's distinction between *langue* and *parole*, a number of language possibilities from the concrete speaking act, there was a profound scientific interest in understanding "language and usage" (a pragmatic synonym for "discourse"), which opened the possibilities for the development of the concept of discourse. Poststructuralist and postmodernist intellectual currents not only accelerated the development, but also put this concept into the centre of numerous analytical contexts.

Discourse of power and power of discourse

Poststructuralist reconsiderations and deconstructions of the modernist view of the world, beginning in the late 1960s, had their important starting points in linguistics; from there, together with Saussurean "arbitrary signifier"⁴, the discovery of the volatility (of language means) spread into other spheres of knowledge as well. With the increasing deviation from the structure as a basic model of understanding the world and society, as well as from the overall modernist legacy of the Western knowledge founded on Descartes' philosophy of the unique and sovereign subject, it led to the reconsideration of epistemological problems.

The traditional epistemological belief that, in the process of acquiring knowledge about the world, we directly discover objective features of phenomena which are an expression of their unchangeable nature, was replaced by the anti-essentialist attitude about human cognition as the production of the meaning. Language as a "system of differential signs generates the meaning in the very process of signification, which denies the structuralist presupposition that they possess a transcendental necessity" (Đorđević, 2008, p. 24). The constructive strength of language in social interaction provides a fragmentary, temporary and variable identity to phenomena and, as Derridean deconstruction reveals, traces of their unexpressed opposite as well.

⁴ De Saussure's thesis about the arbitrary character of the relation between the signifier and the signified, established in the linguistic sign, opened the possibility of getting insight into the fact "that meanings conveyed by language are always variable, debatable and always temporary" (Boer, 2001, p. 73).

Poststructuralism identified language as a scene of struggle, conflict and potential social change (Boer, 2001, p. 79). The “linguistic turn” thus marked the transition from the philosophy of conscience to the philosophy of language because “in the absence of a centre (...) everything becomes discourse, expands infinitely the field and play of signification” (Derrida, 1990, p. 134).

Michel Foucault’s approach to researching discourse converged with the general post-modernist rejection of “great syntheses”, continuity, totality of knowledge and subject-centredness. Instead of that, Foucault is oriented towards revealing discontinuities, shifts and transformations. Since knowledge is not given in the form of totality, there is no “totality of discourse” either, so Foucault avoids analyzing discourse from a single point of view (Pešić, 2011, p. 321), but multiplies its meanings: “Sometimes it is the general domain of all statements, sometimes as an individualizable group of statements, and sometimes as a regulated practice that accounts for a number of statements” (Foucault, 1998, p. 88), whereas a statement is understood as an elementary unit of discourse.

One of the constants in Foucault’s analysis of discourse is distancing from concrete linguistic analyses.⁵ “When language becomes part of the archive, ‘the archeological layer’, or spatialized thanks to social practices, it turns into discourse. As a spatialized archeological layer of sedimented language, discourse forms knowledge” (Ristić, 2015, p. 216). Another constant of Foucault’s approach to discourse is its connection/equalization with discursive practices. “Discourses are no longer considered as groups of signs (signifying elements indicating contents and representations), but as practices which systematically shape the objects they speak about” (Foucault, 1998, p. 54). Discursive practices constitute “a collection of anonymous, historical and always determined rules in time and space that define the conditions of performing the expressive function for a certain period and for a certain social, economic, geographical area” (Foucault, 1998, p. 127). As such, they are changeable and dependent on social areas they regulate, in a close relation of mutual conditioning with other social practices.

Foucault’s method of “the archeology of knowledge” analyzes the emergence of statements, their relationships, rules of unity, their transformation, appearance and disappearance. To explain why at a certain moment, concrete statements emerge out of all the possible ones and what regime of their emergence, merging, sequencing and interruption they were subject to (Pavlović et al, 2006), Foucault needed the theoretical abstraction of the notion “discursive event” as an instance placed in relation to language and thought, with the aim of capturing forms of regularity and other relationships between a statement and established groups of statements (Pešić, 2016, pp. 18–19)⁶.

⁵ The subject of Foucault’s analysis was not language “but only the archives, i.e. accumulated discourse” (Foucault, 2010, p. 21).

⁶ To Foucault, a statement is always an event that cannot be completely exhausted by either language or letter; it is connected with the situations causing it, but also with the statements preceding and following it. “Studying a discursive event means freeing up the possibility to describe in it and outside it the play of relations between statements and group of statements in relation to events of another nature: technical, economic, social and political” (Foucault, 1998, pp. 33–34).

The analysis of the statement, as particularly important, “does not pose the question of the one that speaks; it actually places things at the level of ‘it is said,’ a group of spoken things, relations, regularities and transformations” (Foucault, 1998, p. 133), where Foucault’s desubjectivation of discourse is reflected. The systems of regulatory rules of statements that are manifested in speech do not direct the analysis of discourse towards creators of those statements, but towards possible statement positions ensuring the status of the subject of the statement (Foucault, 2007).

Foucault identifies discourse as a “group of statements within the same system of formulation, i.e. the same discursive creation” (Foucault, 1998, p. 126), while he defines the discursive creation⁷ by the means of the rules of its formation, rules of formation and regrouping of objects; rules of forming statement modalities (statement regimes); rules of organizing notions into systems (concepts); rules related to theoretical/thematic choices and rules of discursive subject inclusion (Foucault, 1998, p. 81).

To Foucault, the value of statements constitutes something that “characterizes their place, their ability of circulation and exchange, their ability of transformation not only in the economy of discourse but generally in the availability of rare sources”. Understood in this manner, discourse appears “as a good (final, limited, desirable, useful) that has its rules of appearance, but also its conditions of appropriation and application, a good that through its very existence (...) poses the question of power, which in its nature is an object of struggle, i.e. political struggle” (Foucault, 1998, pp. 130–131).

The object of discourse exists “under positive conditions of a complex web of relations”, established between “institutions, economic and social processes, forms of behaviour, systems of norms, techniques, types of classification, methods of characterization”. They are not present in the object and do not determine its internal structure, but what allows it to appear among other objects. Considering the formation of objects of discourse, Foucault describes three levels of relations: “primary” relations, independent of discourse, between institutions, techniques, social forms; secondary relations – reflexive relations formulated in discourse itself, and discursive relations which enable the appearance and maintenance of the objects of discourse (Pešić, 2016, p. 20).

Within the context of considering thematic/theoretical choices, Foucault determines discourse as something that enables certain organization of notions, regrouping of objects, types of statements, which through different degrees of coherence, strictness and stability, according to specific rules, “establishes a principle of determination that within a given statement allows or excludes a certain number of statements” (Foucault, 1998, p. 73).

The selection of what should be excluded or not is connected with the function through which the observed discourse should perform in the area of non-discursive practices, as well as with the regimes and processes of appropriating discourses it contains. The “property of discourse” is understood at the same time as the right to speak, the ability

⁷ When within a certain group of statements “it is possible to describe such a system of dissipation”/ order within which “a regularity can be determined among objects, types of statement, notions and thematic choices” (order, correlation; position, i.e. “positions in common space”; functions, i.e. “reciprocal functioning and related transformations”), we can say that it is a discursive creation. The basis of its unity is made of the “systematic dispersion” of the above-listed elements (Foucault, 1998, p. 42).

of understanding and the allowed access to the corpus of already formulated statements, whereas “the ability to invest that discourse in decisions, institutions or practices – is actually reserved (sometimes even through regulations) for a certain group of individuals” (Foucault, 1998, p. 74). This appropriation of discourse is actually one of important forms of power, either when speaking of “dispositives” as material and political powers which “simultaneously shape knowledge, but are also sedimented in its structures” (Ristić, 2015, p. 259), or when referring to exclusions.

Discourse deals with external and internal mechanisms of exclusion. External systems of exclusion are: “prohibition or taboo” (we cannot speak about anything in any circumstances, and no one is entitled to speak about everything); “exclusion” (distinguishing between normal and abnormal) and “the will for truth” (distinguishing between what is true and untrue). Through internal procedures of exclusion discourses exercise their own control – and those are “comment”, “author” and “discipline”, which function as principles of classification, organization and distribution, leading to the mastery of the dimension of the “event and coincidence” of discourse. The procedures of restricting discourse, determining the conditions of application, i.e. the imposition of rules and restricting access lead to the “spacing” of speaking subjects, ensuring their distribution in different types of discourse and enabling the appropriations of discourse by certain categories of subjects (Foucault, 2007; see Pešić, 2016, p. 22).

In order to determine a dominant form of power which is revealed by its genealogy, Foucault uses the notional pair “knowledge/power”, convinced that it is impossible to understand them adequately if they are separated. In his opinion, power refers to the “multiplicity of power relations that are immanent in the area which they act in and which they organize” (Ristić, 2015, p. 182).

To claim to be truthful at all, a statement must be “mapped” in the network of statements making up a certain discourse. Discourses like “maps of statements” are constituted on the foundation of “in-depth knowledge”⁸. “The very notion of truth should, according to Foucault, be understood as a system of procedures for production, regulation, distribution and action of the statement, and this system, i.e. the truth, is connected with the circular power relation which is created and maintained” (Ivković, 2006, p. 63). Based on the “in-depth knowledge”, the episteme sets limits of cognition by determining the conditions under which knowledge may be acquired in different areas.

To Foucault, power is a discursive category because, as he emphasizes: “Discourse is not simply that which translates struggles or systems of domination, but is the thing for which and by which there is struggle” (Foucault, 2007, p. 9). Discursive formations as systems of representation manifested through certain institutionalized practices in social life and consisting of a series of rules related to various spheres of human life, manage people to an extent they establish the limits of exclusion beyond which speech and thinking are not possible (Holzscheiter, 2014).

⁸ In his text “Foucault’s Archaeology”, Ian Hacking points to the twofold meaning of the notion of knowledge within the theory of power. *Connaissance* is a term denoting knowledge in conventional terms, which refers to the “superficial objects”, while *savoir* denotes “a framework within which every superficial hypothesis gets its meaning”. Therefore, *savoir* is “in-depth knowledge” in the form of a collection of rules determining which type of statement will be taken as true or false in a certain area (Ivković, 2006, p. 63).

The theoretical framework of discourse in which Jürgen Habermas thematized the concept of power differs from Foucault's in relevant terms and as such it is significant for this paper, because the picture of the discourse development would be incomplete without an insight into it. The contrast between their basic positions highlights one of the essential tensions of modernity, the tension between normative and realistic. Whereas Foucault inclined towards real history in the notions of conflict and power, while looking at rationality itself through the systems of marginalization and subordination of the other and different, Habermas is committed to the concept of morality and historical progress founded on the reason, and he tries to preserve it by examining the possibilities of realizing a rational consensus.

Guided by that aim, Habermas develops the concept of communicative action and ethics of discourse as a separate type of the theory of discourse, introducing a completely new category into research – communicative action that is different from ethical and aesthetic, but opposite to instrumental action, in which language is used as a medium of communicating and realizing communicative rationality. Its realization, according to Habermas, opens the perspectives to the critical and reconstructive social science oriented towards social processes of rationalization.

Habermas starts from the idea that communication among participants in discourse can be achieved if certain conditions constituting the ethics of discourse have been fulfilled. It is a particular form of communication – argumentative conversation as a medium of concrete establishment of the norms. This discourse is a specific, reflexive and uncoerced form of communication in which speech is free of the burden of the relation between power and coercion and equipped with a rational structure contained in the in-depth structure of linguistic acts.

For the sake of the theoretical elaboration of this abstract procedural model of discursive rationality, Habermas postulates universal pragmatics for which he modifies “pragmatic situating and understanding of linguistic expressions”, as developed by Austin, Strawson and Searle (Pavićević, 1995, p. 129). These discourses are a sort of “preparations in which we justify cognitive statements” (Habermas, 1980, p. 24). Since they represent the level of communication abstracted from the context of everyday life, they differ from acting in everyday contexts of social interaction where information is received and sent in ordinary language (Ristić, 2015, p. 198). It is a form of communication in which no information is exchanged, no activities are performed and no experiences are acquired or transferred, but arguments are sought and justifications are given for the stated validity requirements. By establishing this distinction and discourse “like a sort of metacommunication, Habermas thinks that scientific and objective research of discourse – like a rationally established form of knowledge – is possible” (Ristić, 2015, p. 200).

The normative basis of the argumentation structure is made up, according to Habermas, of four generalizable claims for validity: requirements for truthfulness, correctness and honesty. “They are not generalizable on the presuppositions of the subject-centred mind but instead on the presuppositions of the communicative mind, divided intersubjectively in language” (Pavićević, 1995, p. 132). That is why there is also the fourth requirement for validity, which is general and applies to all three kinds – requirement for comprehensibility. Each of these requirements corresponds to one class of speech acts as its universal-pragmatic presupposition.⁹

⁹ “There are as many claims to validity as the number of speech act classes. The first class refers to the establishment of linguistic communication itself. Hence comprehensibility is placed as a claim

The notion of communicative mind is developed through the analysis of claims for validity and the analysis of the conditions for their discursive fulfillment by argumentative-theoretical instruments. Moreover, it also includes the analysis of general presuppositions of argumentation, logical-semantic rules of production, dialectical rules of procedures and rhetoric rules of processes.

The universalization principle is valid as an argumentation rule and belongs to the logic of practical discourse. It should ensure a consensus on maxims that can be generalized. The universalization principle is explicated through the condition of an “ideal speech situation”. This complex system of argumentation rules should narrow down the debate to such an extent as to make the acceptance of the rules of generalization (“U”) inevitable. The principle “D” (discourse principle), which expresses the basic attitude of a moral theory, but does not belong to the logic of argumentation, says that validity may be required only by those norms which are approved (or may be approved) by everyone as the participant of a practical discourse (Pavićević, 1995, p. 136).

“U” and “D” principles thus constitute a “universal counter-factual anticipated procedure” (Pavićević, 1995, p. 136) which provides conditions for impartial deliberation of claims to the validity of moral judgments. Impartial deliberation is achieved by procedural interpretation of the cognitive content of the moral judgment, i.e. its genesis, which is then interpreted as its intrinsic rationality. The rationality of a procedure ensures impartial deliberation of the norm claims to validity and protects it from the effects of particular interests.

Habermas’s model of communicative action is an expression of his search for the legitimization that would be possible to establish thanks to discourse, discussion and consensus and as such, designed to open up the question of the possibility of establishing human relations guided by justness. It is the “utopia of communicative rationality” that encountered fierce criticism from many directions. The debate between Habermas and Foucault initiated fierce academic disputes (Kelly, 1994).

Habermas focuses on the possibility of realizing positive power arising from “common action” of communicative interaction as opposed to negative, repressive power. Negative or repressive aspects are located somewhere else and identified with force, violence and hierarchy (Villa, 1992). In contrast, Foucault insists on communication being permeated by power structures, so the presupposition of communicative action outside this relation is unacceptable (Pešić, 2011, p. 325).

“Viewed through the optics of power, communication may be characterized only in the categories of ‘non-rational rhetoric, domination and interest, and Habermasian validity as suppressed by eloquence, hidden control and charisma. In that respect, Habermas’s presupposition proves to be *a priori* and incorrect” (Flyvbjerg, 1998, p. 218).

Even his staunchest followers criticized Habermas for his formalism, idealism and insensitivity for the context.

to validity in relation to the class of “communicative” acts. The second class refers to the objective world. That is why it is about truth as a claim to validity. The third class refers to the subjective world. Therefore, it is about honesty as a claim to validity. The fourth class refers to the social world, and correctness is a claim to validity here” (Pavićević, 1995, p. 132).

Conclusion

Although Habermas's and Foucault's respective conceptualizations of discourses are irreconcilable, it is still possible to find a certain common denominator. It is primarily to the concepts of these authors that we owe thorough insights into power and discourse being inseparable and mutually constitutive. The two of them “integrated the premises of the ‘linguistic turn’ with the critical program which understood language as the central parameter in power relations, and discourse as one of the basic dimensions of the society” (Holzscheiter, 2014, p. 149). That is why both authors studied discourse as a mainly sociological concept, the purpose of which was to understand certain dimensions of power in social life.

Each of these two authors formulated one of the most influential theories of discourse in the twentieth century. Both theories are of great generative significance to the subsequent research of this concept in numerous disciplinary areas of discourse analysis. Critical analysis of discourse in most of its versions bases the social theory of its analysis, *inter alia*, on Foucault key theses as well. It is almost unimaginable to deal with any critical venture and avoid his observation of power. Some of the contemporary approaches to critical analysis of discourse adopt Habermas's premises as part of the research program, primarily as a normative starting point, an ideal type for evaluating the deviations of real, actual discourses.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Bugarski, R. (1989). *Introduction to General Linguistics*. Beograd: BIGZ [In Serbian]
- Derrida, J. (1990). *White Mythology*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo [In Serbian]
- Flyvbjerg, B. (1998). Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society. *The British Journal of Sociology*, 49 (2), 210–233. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2237923>
- Foucault, M. (2007). *Order of Discourse*. Loznica: Karpos [In Serbian]
- Foucault, M. (1998). *Archeology of Knowledge*. Beograd: Plato [In Serbian]
- Foucault, M. (2010). *Writings and Conversations*. Beograd: Fedon [In Serbian]
- Habermas, J. (1980). *Theory and Practice - Socio-Philosophical Studies*. Beograd: BIGZ [In Serbian]
- Halliday, M. (1973). *Explorations in the Functions of Language*. London: Edward Arnold
- Halliday, M. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold
- Halliday, M. (2003). *On Language and Linguistics*, London and New York: Continuum
- Holzscheiter, A. (2014). Between Communicative Interaction and Structures of Signification: Discourse Theory and Analysis in International Relations. *International Studies Perspectives* 15, 142–162. <https://doi.org/10.1111/insp.12005>
- Kelly, M. (ed., 1994). *Critique and Power: Recasting the Foucault/Habermas Debate*. Cambridge: MIT Press.
- Nikolić, M. (2013). *Linguistic Means for Expressing Power in Confrontational Discourse* (doctoral dissertation). Univerzitet u Beogradu - Filološki fakultet. Beograd. Available at: <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:8041/bdef:Content/get> [In Serbian]
- Pavićević, Đ. (1995). Ethics of Discourse. *Philosophy and Society VII*, 129–157. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka - Centar za filozofiju i društvenu teoriju [In Serbian]

- Pešić, M. (2011). Conceptual Basis of Research on Discourse: Relation Power, Politics and Democracy. *Srpska politička misao* 4/2011, 309-334. <https://doi.org/10.22182/spm.3442011.16> [In Serbian]
- Pešić, M. (2016) *Satirical Literary Projections of Social and Political Reality in the Public Sphere of Serbia at the End of XIX and Beginning of XX Century* (doctoral dissertation). Univerzitet u Beogradu - Fakultet političkih nauka. Beograd. Available at: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6931?show=full> [In Serbian]
- Ristić, D. (2015). *Meanings of Action: Sociological Analysis Discursive Practices of Ideology* (doctoral dissertation). Univerzitet u Novom Sadu - Filozofski fakultet. Novi Sad. Available at: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/4509> [In Serbian]
- Searle, Rogers J. (1991). *Speech Acts*. Beograd: Nolit [In Serbian]
- Simić, R., Jovanović, J. (2009). About Discourse. *Uzdanica*, 6 (2), 7–21.
- Škiljan, D. (1980). *A View on Linguistics*. Zagreb: Školska knjiga [In Serbian]
- Willa, D. (1992). Postmodernism and the Public Sphere. *The American Political Science Review*, Vol. 86, No 3/ 2002, 712–721.
- Živković, B. (2014). Conversation Analysis: from Sociology to Linguistics. In S. Perović (ed.) *Discourse Analysis: Theories and Methods* (77–95). Podgorica: Institute of Foreign Languages, University of Montenegro